

До 800-річчя Данила Галицького

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Роман і Романовичі в історії та поезії

Праправнук Володимира Мономаха, Роман Мстиславич (народився близько 1150 р., загинув 19 червня 1205 р.), з 1170 р. волинський, а з 1199 р. — галицько-волинський великий князь залишив колоритний і яскравий слід в історії Давньої Русі. Тридцять років просидів Роман на столі скромної Волинської землі, а на рубежі XII і XIII ст. зумів об'єднати її з Галицькою, створивши велике і сильне князівство. Він прагнув згуртувати Південну Русь і поставив Київ під свою владу. Роман проводив велику міжнародну політику, був у союзних відносинах з Малопольщею та Угорщиною і загинув під час походу в Польщу, — як припускають деякі вчені, втрутившись у польсько-германські стосунки і прямуючи до Саксонії¹.

Засноване Романом Мстиславичем Галицько-Волинське князівство виявилось німецьким державним утворенням. За свого короткого князювання в Галичі він не встиг придушити тамтешню боярську опозицію, подолати політичну й соціальну окремішність Галицької та Волинської земель. За довгі роки князювання у Володимирі Роман зумів зібрати докупи Волинську землю, згуртувати навколо себе її феодалну верхівку, ймовірно, одружившись з волинською бояринею². Але Галицьке князівство за короткий час свого існування (початок 1140-х років — 1199 р.) так і не змогло зробитися централізованим, його князі залежали від великого боярства. Згадаймо сумну історію Ярослава Володимировича (1152—1187). Він досяг високого авторитету на Русі й у Європі, але бояри тримали князя в руках, втручалися в його особисте життя і навіть ув'язнили. Далі вони кинули на вогнище його кохану Анастасію, а князя примусили присягнутись у церкві, що по-справжньому (!) житиме з нелюбою дружиною Ольгою... Отож, Галицько-Волинське князівство просто розвалилося незабаром по тому, як Роман загинув у польському поході.

Після кончини Романа піднімають голови галицькі бояри. Вони виганяють з князівства його вдову Анну з чотирирічним Данилом³ і дворічним Васильком. Країна на сорок років (до 1245 р.) поринає у вир удільної роздробленості. Про це барвисто й емоційно оповідає Галицько-Волинський літопис.

Сам термін “Романовичі” належить авторові Початкової Галицької повісті (що відкриває Галицько-Волинський літопис) і вперше з’являється в ній у розповіді про події 1206 р. Тоді галицькі бояри повстали проти родини Романа і запросили маріонеткових князів-Ігоревичів з Чернігово-Сіверської землі. Вдова з малолітніми синами тікає з Галича до Володимира, але Ігоревичі вимагають від городян видати їм Романовичів. Старший Ігоревич Володимир, що вокняжився в Галичі, загрожує володимирцям: “Не имать остатися град вашъ, аще ми не выдасте Романовичю”⁴. А в 1213 р. вони виступають вже як активно діючі князі: малопольський князь Лешек Білий “хотя зла Романовичемъ и прия (забрав у них. — М. К.) Белз, и да Олександрови”⁵. Тоді старшому синові Романа Данилові виповнилося 12 років. На Русі у віці 12—13 років здійснювали обряд посадження юного князя на коня (“посаг”), після чого він вважався повнолітнім⁶. Із “Повчання” Володимира Мономаха відомо, що він “пути дея и ловы с 13 лет”⁷. Можна припустити, що по досягненні цього віку Данилом літописець розглядав його як дієздатного государя Волині й Галичини. Удова Романа Мстиславича Анна жодного разу не названа на ім’я в літописі, а виступає в ньому як “княгиня Романова” або просто “Романова”. Таким чином, потомство і дружина Романа об’єднані в нашій головній пам’ятці з історії Галицько-Волинської Русі ім’ям засновника династії Романовичів.

Збережена частина Галицько-Волинського літопису⁸ відкривається чудовим посмертним панегіриком (або уривком більш обширної похвали) Романові Мстиславичу, що є одним з кращих зразків давньоруської ораторської прози. Його зміст і високий пафос оспівують звитязну боротьбу князя проти хижих степовиків: “Устремилбоя бяше на поганья яко и лев...”. Переможні походи Романа Мстиславича до Половецького степу здобули гучну славу на Русі й за її межами. Ці походи справили величезне враження на сучасників і були оспівані в поетичній творчості. Тому вони мали бути дійсно масштабними. Із Суздальського літопису відомо, що Роман здійснив два великих і переможних походи у Половецький степ у 1202 і 1204 рр.⁹ Вивчення праці сучасника подій, візантійського історика Нікіти Хоніата дозволило мені встановити, що відбувся й третій, не відбитий у літописах, похід Романа проти половецьких ханів. Цей учений майже ніколи не називав точних дат подій. Тому, щоб визначити час походу руського князя, необхідно розглянути розповідь Хоніата про події попереднього року. У ній ідеться про боротьбу за владу між синами турецького султана Килич-Арслана II (1152—1188) у місті Іконії в Малій Азії. Запис Хоніата про це закінчується звісткою, що старший син султана Рукратін вигнав з Іконії молодшого Кайхосроя, і той утік спочатку до царя Малої Вірменії Леона II, а потім до імператора Олексія III Ангела в Константинополь¹⁰.

Перше правління Кайхосроя тривало з 1192 р. до 1196 р.¹¹ Тому можна вважати, що кампанія Романа Мстиславича проти половців відбулась у 1197 р. або 1198 р. (якщо покласти ще рік на блукання вигнанця). Як сповіщає Нікіта Хоніат, тоді половці в союзі з болгарами вдерлися до Візантії, спустошили частину її землі й, можливо, підступили б до стін Константинополя, якби на прохання грецького імператора Роман не напав раптово на кочовиків. Він блискавичним маршем пройшов крізь Половецьку землю, зайшов у тил ворогові і завдав йому нищівної поразки. Такі походи, сповіщає грецький історик, руський князь повторив кілька разів і зупинив набіги кочовиків на землі імперії, врятувавши її від жахливих нещастя¹².

Упевнений, що воєнні експедиції Романа Мстиславича проти половецьких ханів 1197 чи 1198, 1202, 1204 рр. і, можливо, ще й інші, прямо не відбиті в джерелах (згадаймо слова Нікіти Хоніата, що князь повторив їх

кілька разів), принесли йому гучну славу переможця кочовиків, що й спонукало автора вступної частини Галицько-Волинського літопису до створення поетичного панегірика князеві.

Витоки літописної похвали Романові, його обожнювання галицькими і волинськими книжниками беруть початок у давньоруській народній творчості. “Створенню пісень і переказів сприяла колоритна біографія цього князя, котрий сидів і на новгородському, і на київському столах, об’єднав владу над Волинню і Галичем, воював то з Ятвягами, то з Польщею, то громив половців, то рішуче розправлявся зі своєю дружиною, тещею і тестем, котрих він разом постриг у ченці, незважаючи на те, що його тесть — сам великий князь київський Рюрик Ростиславич”¹³. Б. О. Рибаків вважає, що панегірик Романові мав у основі, ймовірно, якусь “славу” — “хвалу” князеві, складену придворним поетом, подібно до “словутого певца Митуса”, що служив якийсь час його синові Данилові.

З усного твору почерпнутий і наступний текст панегірика: “Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомья половцы, изгнавшю Отрока во Обезы, за Железные врата. Сырчанови же оставшю у Дону, рыбою ожившю...”¹⁴. Фольклорний характер оповіді про славетну боротьбу Володимира Всеволодича Мономаха, прапрадіда Романа, проти наступу Половецького степу, що починається цими словами, давно вже відзначений ученими. Висловлене припущення, що панегірик Мономахові створений під впливом половецького епосу. А дехто вважав його навіть уривком з того епосу, бо він містить чимало рис для характеристики половецького побуту і звичаїв¹⁵.

Сама стилістична несхожість цієї похвали Мономахові з традиційними літописними текстами послужила основою припущення, що вона є втраченою частиною “Слова о полку Ігоревім”, на доказ чого наводилися вирази похвали “пил золотом шоломом Дон”, “пести половецкия”, гіперболізоване зображення Кончака (“иже снесе Сулу, пеш ходя, котел нося на плечу”) ¹⁶. Ця дотепна думка залишається гіпотетичною, хоча вплив галицької літературної традиції на “Слово” не раз відзначався дослідниками¹⁷.

Згідно з уявленнями літописця, що був під впливом візантійської вченої літератури, всі східні кочові й напівкочові народи походили від біблійного Авраама та його рабині Агарі. Тому половці іменуються в літописах “измаилтянами” та “агарянами”. У даному контексті “Обези” означають Грузію. Складніше встановити, яку місцевість мав на увазі літописець під “Железными вратами”. Від В. М. Татищева йде традиція вбачати у них Дербент: його “турки называют Темір Капі, тобто Залізни ворота”¹⁸. Однак така локалізація Залізних воріт виглядає вельми сумнівною, бо Дербент знаходиться в південно-східному Дагестані, біля самого Каспійського моря, — отож, виходило б, що “изгнать за Железные врата” означало б загнати хана Отрока в море! Тим часом грузинська пізньосередньовічна компілятивна хроніка Картліс-Цховреба дає можливість хоча б приблизно локалізувати їх. Її розповідь про переселення до Грузії за царя Давида (1089—1125) великої половецької орди дозволяє бачити в тих “вратах” один з проходів у західній частині Кавказького хребта¹⁹.

Згідно із свідченнями “Повісті временних літ”, Володимир Мономах здійснив п’ять великих походів до Половецького степу (1103, 1107, 1109, 1111, 1116 рр.)²⁰, чим на чверть століття усунув загрозу для Русі з боку ненаситних степовиків. Найімовірніше, грандіозна перемога руських над половцями, коли хана Отрока було загнано до Обезів, сталася 1111 р. На користь сказаного можна навести такі міркування. Похід Мономаха у 1111 р. був спрямований у Донецькі степи. Галицький книжник у продовженні панегірика Мономаху пише: “Тогда и Володимерь и Мономах пил

золотом шоломом Дон, и приемшу землю их всю, и загнавшу оканьныя агаряны...”²¹. І не просто на Дон, а, як свідчить руський сучасник, літописець Нестор, — “ко граду Шаруканю”²². Звичайно, половецькі міста називали за ім’ям хана, якому вони належали. У Картліс-Цховреба записано, що на чолі 40-тисячної орди половців, яка переселилася до Грузії в роки царювання Давида, стояв Атрак Шараганідзе, тобто Отрок, син Шаруканя. Тому можна вважати, що Отрок разом з іншими половецькими ханами протистояв Володимирі Мономаху в 1111 р. і, зазнавши поразки, вирішив покинути рідні степи й перебрався до Грузії, де став служити цареві Давиду.

“Повість временних літ” також особливо виділяє серед інших воєнних звершень Мономаха перемогу над половцями у 1111 р., закінчуючи розповідь про неї такими словами: “Възвратишася русьстии князи въсвои с славою великою, к своим людем; и ко всем странам далним, рекуще к Греком и Угром, и Ляхом, и Чехом, донде и до Рима проиде”²³. Такої все-світньої слави заслуговує, на думку відданих Романовичам галицьких і волинських книжників, засновник династії, славний переможець половців Роман Мстиславич.

Галицький і волинський літописці й далі підкреслюватимуть родовий зв’язок Романовичів з далеким знаменитим предком, засновником роду Мономашичів, від якого походили вони. Оповідаючи про події 1227 р., літописець твердить, що волинський князь Мстислав Німий “ужика (родич. — М. К.) сый Роману от племени Володимеря, прироком (прізвиськом. — М. К.) Мономаха... Бе бо велику любовь имеа к отцю его”²⁴ (Данила), тобто до Романа, не в останню чергу, мабуть, тому, що той належав до “племени Володимеря”. Через чверть століття по тому, в описі переможної війни Романовичів проти агресивних ятвязьких князів (які майже кожного року шарпали північно-західні рубежі Волині), книжник вигукує: “И многи крестьяны от пленения избависта, и песнь славну пояху има (Романовичам. — М. К.), ...и придоста со славою на землю свою, наследивши путь отца своего великаго князя Романа, иже бе изострился на поганья, яко лев, им же половци дети страшаху”²⁵. Бачимо тут відверте перегукування з панегіриком Романові й Мономаху на початку Галицько-Волинського літопису.

Сенсову й текстуальну подібність похвала Романові має з панегіриком Володимирі Всеволодичу у літературному творі 30-х або 40-х років XIII ст. “Слово о погибелі Руської землі”, де Мономах названо головним захисником Руської землі: “То все покорено было Богом крестияньскому языку поганьскыя страны великому князю Всеволоду (Велике Гніздо. — М. К.), отцю его Юрью, князю Кыевскому, деду его Володимеру Манамаху, котрым то половци дети своя страшаху в колыбели...”²⁶. Слова “песнь славну пояху има” у розповіді нашого літописця про перемогу Данила і Василька над ятвягами свідчать, на мій погляд, про славлення Романовичів у сучасній їм поезії, найімовірніше — дружинній. Так творилася історична і zarazом поетична пам’ять галицько-волинським князям у літописі та пам’ятках усної народної творчості.

Як мені здається, літописці підкреслюють походження Романовичів від Володимира Всеволодича Мономаха не лише заради утвердження древності їхнього роду і законності князювання в Галицько-Волинській Русі. Книжники вбачають їхню спадкоємність від цього великого князя київського у справі самовідданої боротьби проти ворогів Русі, половців і ятвягів. Адже захист рідної землі вважався в суспільстві найвищою добродією государя. Двома роками пізніше Данило Романович знову переміг ятвягів і “приде в землю свою со честью и славою, одолев врагом своим...”²⁷. Ті честь і слава й були втіленням високої репутації Романа і Романовичів,

мужніх переможців ворогів рідної землі, сприятливим ґрунтом для народження і розвитку історичної пам'яті про них у наступних поколіннях.

Бо своїми воїнськими подвигами Романовичі достойно продовжили полководницьку діяльність батька. Після гучної перемоги Данила над ятвягами, що поставила цей народ на межу винищення, літописець з гордістю за свого героя зауважує: “Яко дань платили суть ятвязи королеви Данилу, сынови великого князя Романа. По великом бо князе Романе никтоже не бе воевал на не (ятвагів. — М. К.) в Руских князих, развее сына его Данила”²⁸. Дійсно, у 1196 р., за повідомленням Київського літопису XII ст., “ходи Роман Мъстиславичь на ятвяги отомьщиваться: бяхуть бо воевали волость его, и тако Роман вниде в землю их; они же не могучи стати противу силе его, и бежаша в свои тверди...”²⁹. У цих коротких словах проступає образ того Романа, котрий кидався на половців, мов лев...

Ім'ям Романа, світлою пам'яттю про нього пронизаний увесь Галицько-Волинський літопис, від першої до останньої сторінки. Його образ піднесено-романтичний, тому й Романовичі діють вже на перших сторінках літопису у манері швидше героїчної пісні, ніж історичної хроніки, що викладає події в суворо хронологічному порядку і сухуватій манері. Це пояснюється самою специфікою нашого літопису, його структурою й ідейним спрямуванням.

Думаю, що Галицько-Волинський ізвод не є літописом у традиційному розумінні слова. У ньому немає хронологічної сітки (та, що є на берегах Іпатіївського списку, додана пізніше, мабуть, у XV ст., і є в абсолютній більшості випадків хибною), текст не розділено на порічні статті. Тому вважаю Галицько-Волинський літопис зібранням світських повістей, присвячених життєписам і подвигам Романа Мстиславича та його нащадків. Цей ізвод є відвертою апологією Романа і Романовичів, їхньої боротьби проти великого галицького боярства, що тягло Русь назад, у прірву роздробленості³⁰.

З найперших сторінок збереженої частини вимальовується протистояння антиподів: благородного і звияжного Романа, його вдови і синів — й зрадливого, пихатого і боягузливого галицького боярства, що всіма силами і не гребуючи жодними засобами, протистояло високій меті князя: створення великого та незалежного князівства, подолання ворогів, що зазіхали на багату Західну Русь, приборкання боярства і надання привілеїв людині міст.

Вже перша поява малих Романовичів на сторінках літопису зображена вельми романтично. Галицькі бояри, яких “загнав великий князь Роман неверы ради”³¹ (вигнав з князівства через їхню зраду) запросили князувати синів героя “Слова о полку Ігоревім” Ігоря Святославича, зрадивши родині свого князя. Княгиня Анна із синами тікає до Володимира-Волинського, але й там їй неспокойно, бо Ігоревичі вимагають у громади міста видати їй Романовичів. Громада з обуренням відкидає вимогу Володимира Ігоревича. Однак двоє з володимирських бояр, “имеяху бо лєсть во сердце своемъ”, задумують зрадити княгиню. Тому наступного дня вона “на ночь бежаша в Ляхы. Данила же возмѣ дядька перед ся, изыде из града. Василка же Юрьи поп с кормилицею возмѣ, изыде дыроу градною: не ведяху бо камо бежаше, бе бо Роман убьен на Ляхох, а Лєстько мира не створил”³².

Галицький літописець надміру драматизував обставини втечі Романової княгині з дітьми з Володимира-Волинського — і без того вельми драматичні. Навряд чи в дійсності вона з дітьми потай і вночі вибиралася з міста. Швидше за все, княгиня Анна відкрито і з сумною урочистістю виїхала із стольного града свого чоловіка в супроводі вірних їй бояр та бойо-

вої дружини з розгорнутими стягами і піднятими хоругвами. Насправді зберігався союзний договір між Романом і польським князем Лешком, про що дізнаємося з продовження розповіді Галицько-Волинського літопису. Так почалася багаторічна одіссея блукання малих Романовичів чужими світами. Данила відвезли до Угорщини (в своєрідні заручники), а трирічний Василько з матір'ю знайшов притулок у польського князя в Кракові...

Ім'ям Романа, яскравою пам'яттю про нього буквально насичений Галицько-Волинський літопис від першої до останньої сторінки. Ось у 1209 р. жителі багатого волинського міста Берестя одержали в князі шестирічного сина Романа — Василька: “Приехаша берестьяне ко Лестькови³³ и просиша Романовой и детяте (княжити. — М. К.), беаста бо млада суши: и вдасть им, да владеетъ ими. Они же с великою радостью сretoша и (Василька. — М. К.), яко великаго Романа жива видяши”³⁴. А через вісім десятиліть, у 1288 р., у м. Володимирі-Волинському помер освічений і гуманний онук Романа, князь Володимир Василькович. “Наипаче же плакахуся по немъ, — пише літописець, — лепшии мужи Володимерьстии (верхівка городян. — М. К.), рекуче: “Добро бы ны, господине, с тобою умрети, створшему толикую свободу, якоже и дед твой Роман освободил бяше от всех обид...”³⁵. Дійсно, як впливає з джерел, Роман Мстиславич спирався у своїх централізаторських прагненнях, у боротьбі з галицьким боярством на жителів волинських і галицьких міст, надаючи їм (що слідує з наведеного тексту) різні пільги та захист від сваволі бояр.

Посилання на високий державний авторитет Романа, його успішну воєнну і дипломатичну діяльність не раз трапляються на сторінках Галицько-Волинського літопису. Розповідаючи про зустріч княгині Анни з угорським государем у 1211 р., літописець шанобливо зауважує: “Король же Андрей не забы любви своея первыя, иже имейше ко брату си великому князю Романови...”³⁶. Формула “любви своея первые” є вказівкою на мирну або союзну угоду, попередньо укладену поміж Романом і Андрієм. Оповідуючи про приниження Данила у ставці Батия в 1246 р., книжник з гіркотою й обуренням вигукує: “Его же отецъ бе царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны все...”³⁷. У цих сумних словах відчувається гордість за Романа Мстиславича, славного переможця половців й “иных стран всех”.

Історична пам'ять нашого літопису сягає глибше часів Романа Мстиславича і навіть його предка — Володимира Мономаха. Книжники згадують і Володимира Святославича і навіть його мужнього батька. Після переможного походу Романовичів на Малополющу в 1229 р. вони “внидоуста со славою в землю свою. Иный бо князь не входил бе в землю Лядскую толь глубоко проче Володимера Великаго, иже бе землю крестил”³⁸. Велич перемоги підкреслюється самим ім'ям попередника у ній Володимира Святославича і згадкою про те, що він охрестив Русь. Водночас книжник наголошує на походженні Романовичів від великого пращура.

Коли в перебігу невдалої в кінцевому рахунку боротьби за австрійську спадщину 1253 р. Данило Романович розорив околиці чеського міста Опави, то цей рядовий, по суті, епізод війни з чеським королевичем Оттокаром-Пшемислом всіляко вихваляється літописцем, котрий звертається до історичної пам'яті своїх сучасників: “..Не бе бо в земле Русцей первее, иже бе воевал землю Чешскую, ни Святослав хоробры, ни Володимер святый”. У продовженні цієї оповіді знову: “Не бе бо никоторый князь Руский воевал земле Чешское...”³⁹.

Автори і редактори Галицько-Волинського літопису постійно наголошують на мужності, хоробрості й гідності Романовичів, їхніх воєнних по-

двиглах. В опису нашим літописцем нещасливої для Русі битви з монголами на річці Калці 1223 р. Данило Романович висунутий на перший план (насправді юний тоді і скромний володар частини Волині належав, за словами того самого галицького літописця, до “молодших князів” і корився старшим). Він “мужъ крепок”, нещадно б’є і жене монгольських кіннотників, не відчуває ран на своєму тілі... Перефразуючи біблійний вираз, літописець захоплено виголошує: “Бе бо дерз и храбор, от главы и до ногу его не бе на немъ порока”⁴⁰.

У розповіді про події кінця 20-х років XIII ст., присвяченій зусиллям Романовичів об’єднати під своєю владою Волинь, галицький книжник піднесено пише: “Начнемъ же сказати бесчисленныя рати, и великия труды, и частыя войны, и многия крамоды, и частая востания, и многия мятежи, изъмлада бо не бы има (Романовичам. — М. К.) покоя”⁴¹. Це місце не пощастило пояснити жодному з моїх попередників. М. С. Грушевський називав його “абсурдною вставкою”, що перебиває розповідь про спадщину Мстислава Німого⁴². Думаю, що з цього тексту починалася Повість про збирання Данилом волинської отчини (текст мав відноситися до 1219 р., але через переставлення при редагуванні потрапив у пізнішу частину нашого літопису). Адже Волинська повість особливо насичена відомостями про “бесчисленныя рати, ... частыя войны... и многия мятежи”⁴³, і такий емоційний початок мав піднести й прославити юних Романовичів, які гідно продовжили справу батька.

Не раз і не два галицькі й волинські книжники пишуть про “славу”, яку проголошували Романовичам сучасники. На їхній погляд, інакше не можна було й ставитися до Романа та його славних нащадків. Тому із щирим обуренням літописець оповідає про те, як Данило Романович у 1241 р. придушив вогнище боярської опозиції у Перемишлі. Там був взятий у полон давньоруський співець, своєрідний трубадур, що оспівував, мабуть, боярські вольності й вихваляв спротив бояр князям: “Словутьного певца Митусу, древле за гордость не восхотевшу служити князю Данилу, раздраного акы связаного приведоша...”⁴⁴. Ця “гордість” Митуси (мабуть, зменшувальне ім’я від Дмитро) здалася книжникові особливо дивною, бо “слава” Романовичам цілком природно, на його думку, впливала з їхніх славних справ.

Літописець, мабуть, розумів, що постійно (і не завжди доречно) згадує засновника династії Романовичів, чим і пояснюється його ремарка: “Си же написахом о Романе, древле бо писати си, ныне же zde вписано бытъ в последняя...”⁴⁵. Однак книжник не дотримався слова. Адже написане відноситься до тексту, де викладаються події зими 1254—1255 рр. Справді ж остання згадка про Романа датується 1288 р. і міститься на заключних сторінках Галицько-Волинського літопису.

Таким чином, історична пам’ять про Романа і Романовичів, їхніх героїчних предків — Святослава, Володимира Святославича і Володимира Мономаха — живе на сторінках присвячених їм повістей, об’єднаних у твір, який ми називаємо Галицько-Волинським ізводом. Історична пам’ять є головною домінантою оповіді галицьких і волинських авторів. Варто взяти до уваги, що цей ізвод складений у кінці XIII, а то й на початку XIV ст., і що у його складачів і редакторів (і тих і інших було, певно, немало, якщо врахувати його складну мозаїчну структуру) було досить часу для внесення коректив і до його змісту, і до ідейної спрямованості. Адже в кінці XIII ст. на перше місце в клані Романовичів висунувся старший син Данила Лев, зрадливий, шалений і нерозважливий політик й полководець, що жодним чином не підтримував родову честь отця і діда і навряд чи зажив схвалення (тим більше — захоплення) серед сучасників.

Високим стилем вихваляння, гіперболізацією подвигів героя позначене звернення до Романа “Слова о полку Ігоревім”:

“А ты, буй Романе, и Мстиславе!
Храбрая мысль носит ваш ум на дело.
Высоко плаваеши на дело в буести,
Яко сокол на ветрех ширяся,
хотя птицю в буйстве одолети.
Суть бо у ваю железны паробци
Под шеломы латиньскими.
Теми тресну земля,
И многы страны —
Хинова,
Литва,
Ятвязи,
Деремела,
И половци сулицы своя повръгоша,
а главы своя подклониша
под тьи мечи харалужныи”⁴⁶.

Більшість літературознавців датує “Слово” 1187 р. У 80-х роках нашого століття Д. С. Лихачов схилявся до 1188 р. як найбільш імовірного року його створення. Тому князя на ім’я Мстислав, звичайно, шукали серед сучасників Романа Мстиславича, котрий княжив тоді у Володимирі-Волинському. Однак не виключена можливість того, що в наведеному фрагменті “Слова” йдеться про одного, а не про двох князів — про Романа Мстиславича. Останнім часом цю думку підтримав відомий дослідник давньоруської літератури Л. Мюллер: “Все ж таки варто обдумати, чи не був спочатку згаданий тут замість “Романа і Мстислава” “Роман Мстиславич”, тим більше, що ...(в ряді місць “Слова”. — М. К.) кожного разу звертаються лише до одного князя”⁴⁷. Така думка здається найбільш вірогідною, оскільки популярного в народі князя, славного переможця половців, ятвягів та інших народів на ім’я Мстислав у 80-х роках XII ст. просто не існувало.

Якщо виходити з того, що увесь текст “Слова о полку Ігоревім” був створений бл. 1188 р., то не може не викликати подиву образ Романа Мстиславича у цій героїчній пісні як грізного войовника проти кочовиків і ятвягів. У той час він був скромним волинським князем, що здійснив у 1188 р. невдалу спробу захопити Галич і був вибитий звідти союзником галицького князя Володимира Ярославича — угорським королем. У Київському літописі 80-х років XII ст. не відзначено жодного походу Романа проти половців чи ятвягів.

У кінці 50-х років нашого століття було вперше висловлено думку, що звернення “Слова” до Романа Мстиславича ніяк не можна датувати 1187 р. Свої знамениті походи проти половецьких ханів він здійснив, починаючи з кінця XII ст.⁴⁸ Відзначу, що Роман “зразка” 1185—1187 (чи 1188) рр. взагалі не досяг жодної із своїх гучних перемог — всі вони були ще попереду. Тому у мене немає сумнівів у тому, що до “Слова” було інтерпольовано або саме ім’я Романа, або, що більш імовірно, все звернення співця до Романа.

Вважаю, що у “Слові о полку Ігоревім” Роман постає у часи своєї найвищої могутності, коли, об’єднавши 1199 р. Галицьку і Волинську землі у велике й сильне князівство, він зробився рівним таким князям, як Всеволод Юрійович суздальський і Рюрик Ростиславич київський. На мій погляд, звернення “Слова” до Романа могло народитися пізніше часу створення цієї пам’ятки (1187 р. або 1188 р.), після того як він здійснив свої знамениті походи проти половців, тобто після 1204 р. Ймовірно, “Слово” після створення і запису довгий час жило життям усної пам’ятки. Його проголошували на князівських учтах, а можливо, і на князівських

з'їздах. Десь пізніше, припустимо, в середині XIII ст., коли в народній уяві деталі й хронологія подій дещо стерлися, Роман, котрий залишився в історичній пам'яті наступних поколінь могутнім галицько-волинським князем, відважним переможцем половців, міг виступати сучасником Ігоря, що теж здійснив похід на половців, хай і невдалий. Образ Романа міг бути і докором, і уроком запальному новгород-сіверському князю.

Заслуговує на увагу та обставина, що у зверненні “Слова о полку Ігоревім” до Романа Мстиславича названо головних ворогів Галицько-Волинської Русі, проти яких він воював: половців і ятвягів. Литву давньоруські книжники, звичайно, плутали з ятвягами, а про загадкових “деремелу” і “хінову” годі й говорити. Думаю, що це звернення співця “Слова” до Романа відбиває народну пам'ять Південної Русі в цілому, а не лише Русі Галицько-Волинської. Про це ж свідчить, на мою думку, і цикл билин про князя Романа.

Ці билини дійшли до нашого часу з пізнішими нашаруваннями, так характерними для їхнього життя у XVII—XIX ст. Згадаймо, що в билинах Київського циклу богатирі Володимира “Красне Сонечко” б'ються не з печенігами, як мало бути в X ст., а з ... татарами! У жодній з присвячених князю Романові билин його не названо Мстиславичем, — а Митрієвичем або Васильовичем. У цих билинах не згадується земля, в якій жив і діяв князь Роман. Тому відомий фольклорист М. М. Сперанський думав, що принаймні частина билин може відноситися до Романа Михайловича Брянського⁴⁹. Проти подібного ототожнення виступив І. М. Жданов, вважаючи, що в цьому циклі билин ідеться про Романа Мстиславича⁵⁰. Дійсно, билини Романового циклу яскраво малюють образ грізного покорителя Литви, котрий жорстоко поведився з полоненими. В одній з них відбита розправа Романа над литовськими князями:

“Как наехала силушка Романова,
Большому брату глаза выкололи,
А меньшому брату ноги выломали”⁵¹.

Тут, як і в Галицько-Волинському та інших літописах, емоційно (хай і безжально) відбита переможна боротьба Романа Мстиславича з ятвязькими племенами, які частими набігами чинили багато зла північно-західним землям Галицько-Волинської Русі (про те, що руські книжники називали ятвягів “литвою”, вже згадувалося).

О. І. Рогов, який написав вартісну працю про польського хроніста другої половини XVI ст. Мацея Стрийковського та його “Хроніку”, вважає, що в оповіді про Романа, переможця і мучителя Литви, “швидше за все можна бачити народний переказ, обробку Стрийковським якогось литовського народного переказу про Романа Галицького”⁵². Мені здається більш імовірним, що Стрийковський знав одну з билин про Романа. Судячи з його розповіді, то був Роман, “государ київський”.

У “Хроніці” Стрийковського лісові люди, литовці і ятвяги, вдерлися на Русь і захопили багату здобич, з якої вони жили. Однак київський князь Роман догнав їх, розсіяв і відбив більшу частину здобичі. Спіймавши багато ятвягів і литовців, він забрав їх до Києва і змушував виконувати найважчі роботи, призначені для худоби. Частину полонених він наказав запрягти в плуги й орати цілину, а також звелів їм корчувати пні. Тоді якийсь литвин, що вмів говорити по-руському, звернувся до князя: “Романе, Романе! Худим живеш, литвою ореш!”⁵³ О. І. Рогов слушно зауважив, що ці слова не можна віднести до київського князя Романа Ростиславича (1171—1176), оскільки жодних відомостей про його війни з ятвягами і литвою в джерелах немає⁵⁴.

Таким чином, історична пам'ять про Романа Мстиславича дожила принаймні до кінця XVI ст. і відбилась у мало впізаному вигляді у "Хроніці" М. Стрийковського, увібравши в себе дружинні перекази й пісні про галицько-волинського князя, якими буквально пронизаний Галицько-Волинський літопис.

- ¹ П а ш у т о В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 165.
- ² К о т л я р М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. — К., 1991. — № 2.
- ³ Роман Мстиславич загинув 1205 р., коли Данилові було чотири роки. Отже, княжич народився у 1201 р., і нині минає вісімсот років з часу його народження.
- ⁴ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 481.
- ⁵ Там же. — С. 487.
- ⁶ Л и х а ч е в Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. Подг. текста, пер., статьи и комм. Д. С. Лихачева. 2-е изд. — СПб., 1899. — С. 521.
- ⁷ Повесть временных лет. — С. 102.
- ⁸ Як відомо, текст, що відбиває перші п'ять років XIII ст., втрачений у всіх списках пам'ятки.
- ⁹ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. Л., 1927. — Стб. 418, 420.
- ¹⁰ N i s C h o n. De Alex. Is. Ang. Fr. III, 4. Ed. Bonn. — P. 688—691.
- ¹¹ Г о р д л е в с к и й В. Государство сельджукидов Малой Азии. — М.; Л., 1941. — С. 185—186.
- ¹² N i s C h o n. III, 5. Ed. Bonn. — P. 691—692.
- ¹³ Р ы б а к о в Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 151.
- ¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 480.
- ¹⁵ П а р х о м е н к о В. А. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы историчности. Сб. 3. — М.; Л., 1940. — С. 391—393.
- ¹⁶ М и л л е р В. С. Взгляд на "Слово о полку Игореве". — М., 1877. — С. 137—141.
- ¹⁷ О р л о в А. С. Слово о полку Игореве. — М., 1946. — С. 193—205.
- ¹⁸ Т а т и щ е в В. Н. История Российская. — М.; Л., 1963. — Т. 2. — С. 241, 311.
- ¹⁹ Д ж а н а ш в и л и М. Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1897. — Вып. 22. — С. 35—36.
- ²⁰ Повесть временных лет. — С. 117—125, 129.
- ²¹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 480.
- ²² Повесть временных лет. — С. 122.
- ²³ Там же. — С. 125.
- ²⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 497.
- ²⁵ Там же. — С. 540.
- ²⁶ Див.: О р л о в А. С. Владимир Мономах. — М.; Л., 1946. — С. 44.
- ²⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 553.
- ²⁸ Там же. — С. 554.
- ²⁹ Там же. — С. 471.
- ³⁰ Докладніше див.: К о т л я р М. Ф. Галицько-Волинський літопис. — К., 1993.
- ³¹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 480.
- ³² Там же. — С. 481.
- ³³ Польський князь тоді тримав Волинь у сфері свого впливу.
- ³⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 483—484.
- ³⁵ Там же. — С. 605.
- ³⁶ Там же. — С. 486.
- ³⁷ Там же. — С. 536.
- ³⁸ Там же. — С. 505.
- ³⁹ Там же. — С. 545, 548.
- ⁴⁰ Там же. — С. 497.
- ⁴¹ Там же. — С. 501.
- ⁴² Г р у ш е в с ь к и й М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1901. — Т. 41. — С. 22.

- ⁴³ Див.: Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис. — К., 1993. — С. 38—39.
- ⁴⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 528.
- ⁴⁵ Там же. — С. 554.
- ⁴⁶ Слово о полку Игореве. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 23.
- ⁴⁷ Мюллер Л. Понять Россию: историко-культурные исследования. — М., 2000. — С. 209.
- ⁴⁸ Зауваження Д. М. Альшиця у кн.: Сборник ответов на вопросы по литературоведению. IV Международный съезд славистов. — М., 1958. — С. 39.
- ⁴⁹ Сперанский М. Князь Роман. Вступительный очерк // Былины. — М., 1916. — Т. 1. — С. 23.
- ⁵⁰ Жданов И. Песни о князе Ромane // Журнал Министерства народного просвещения. — 1890. — Май. — С. 47—54.
- ⁵¹ Былины. — М., 1916. — Т. 1. — С. 372.
- ⁵² Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. — М., 1966. — С. 99.
- ⁵³ S t r y j k o w s k i М. Kronika Polska, Litewska, Żmudska i wszyskiej Rusi. — Warszawa, 1846. — Т. I. — S. 202.
- ⁵⁴ Рогов А. И. Русско-польские культурные связи... — С. 99.